

Н.Й.РОМАНЮК*

РОЛЬ ПІДПРИЄМНИЦТВА В РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

За матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній аналізуються особливості розвитку аграрного підприємництва в період модернізації 1861–1914 рр. Визначено роль підприємців у піднесенні землеробства, тваринництва та переробної промисловості краю.

Ключові слова: сільське господарство, модернізація, підприємництво, прибуток.

Період від скасування кріпосного права й до початку Першої світової війни характеризувався становленням ринкової економіки, активізацією підприємництва, вагомими результатами підприємців у соціально-економічній модернізації російської частини України. Закони 1863, 1865 та 1898 рр., на відміну від попереднього часу, запроваджували принцип рівності представників усіх верств населення у занятті підприємницькою діяльністю, закріпили юридичний статус підприємців. З ухваленням «Положення про промисловий податок» від 1898 р. статус підприємця відокремлювався від купецького стану, для заняття підприємницькою діяльністю було достатньо придбати лише промислове свідоцтво. В умовах становлення ринкової економіки міжстанові ієрархічні обмеження зникали й населення поступово розподілялося на нові соціальні верстви – підприємців і представників найманої праці.

Ринкова трансформація аграрних відносин протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалася за дедалі зростаючого втручання держави. Вирішення ключового – земельного – питання царат свідомо стримував, зберігаючи поміщицьке землеволодіння. Селянська реформа 1861 р. хоча й ліквідувала особисту залежність селян від поміщиків, створила органи сільського самоврядування, але водночас залишилися феодальні пережитки (поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянська громада, сервітути, черезсмужжя, чинш тощо), що стримувало становлення ринкових відносин, гальмувало розвиток підприємницької ініціативи селян. На заваді стали як об'єктивні причини – необхідність сплати за землю викупних платежів, перебування у фактичній залежності від поміщиків, бідність, нерозвиненість транспортної інфраструктури, недостатня фінансова підтримка з боку держави, так і суб'єктивні – консерватизм селянина, брак ділового хисту. Тільки незначна частина селян змогла зайнятися прибутковою справою, підприємництвом.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики. Незважаючи на окремі винятки, правові норми реформи 1861 р. слугували, у першу чергу, інтересам поміщиків, за

* Романюк Неля Йосипівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету

ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося в «Маніфесті» та «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту й виконання зобов'язань перед урядом та поміщиком»¹.

Економічною основою для розвитку ринкового сільського господарства та переробної промисловості, а відтак підприємництва, стало, у першу чергу, велике землеволодіння підприємливих дворян, які на основі своїх маєтків у нових економічних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю виступала основою їх підприємницької діяльності. На початку ХХ ст. поряд зі спадковими латифундистами Браницькими, Потоцькими, Сангушками з'явилися нові великі землевласники – Симиренки, Терещенки, Харитоненки, які вийшли з низів і змогли придбати чималі угіддя. Про підприємницьку діяльність, пов'язану з власністю на землю, свідчать документи того періоду. Так, у губерніях Південно-Західного краю на 1913 р. 870 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (на Київщині – 255 осіб, Поділлі – 256, Волині – 359). Найбільше землі мали графиня М.Браницька (102 495 дес.), граф Й.Потоцький (70 876 дес.), удова дійсного статського радника С.Уварова (67 070 дес.), князь Р.Сангушко (65 213 дес.), дворянин Е.Малинський (49 038 дес.), дружина обер-егермейстера імператорського двору К.Балашова (36 295 дес.), князь Ф.Радзивілл (32 357 дес.), дворяни М.Терещенко (25 176 дес.), Е.Тишкевич (25 163 дес.), дворянка О.Дверницька (24 489 дес.)².

Для поміщицьких господарств найбільш вигідним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та закладання власних цукрових, винокурних, пивоварних заводів і млинів. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникові отримання сталих прибутків. Наявність підприємств сприяла кращому фінансуванню господарств, які постійно залежали від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. У період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам³. Так, до кола цукрових маґнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Південно-Західного краю Бобринські, Браницькі, Балашови, Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли, Ярошинські.

Відомим підприємцем був граф О.Бобринський, який запроваджував передові прийоми обробітку ґрунту (зокрема глибоку оранку) та догляду за

¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.2. – Т.XXXVI. – Отд.1. – Санкт-Петербург, 1863. – №36650, №36657.

² Підрах. за: Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1914. – С.468–470, 493–495, 514, 531–532, 546–547, 558–559, 575–578, 591–663, 923–925, 944–946, 957–958, 982–983, 992–1000, 1010, 1014, 1028–1029, 1041–1065, 1076–1078; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – 270 с.

³ Ежегодник сахарной промышленности за 1886/1887 гг. – Санкт-Петербург, 1887. – С.521.

посівами цукрових буряків⁴. Він першим у своєму господарстві започаткував метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом. Практика показала його переваги, адже рання схожість такого насіння дозволяла паросткам зміцнитися до появи «цукрового жучка», відтак зростала урожайність⁵.

Середина 1840-х рр. стала поворотним етапом у розвитку цукрової промисловості Південно-Західного краю, адже починалася технічна модернізація заводів, яка потребувала значних коштів і була під силу тільки заможним підприємцям. Так, на заводах згаданого графа О.Бобринського з'явилися парові машини й буряковий сік отримували за допомогою пари, а згущення сиропу проводилося у вакуум-апаратах. Наприкінці 1840-х рр. запроваджено центрифуги. На підприємствах О.Бобринського цукру вироблялося майже втричі більше, ніж на решті заводів⁶. У цей час було засновано фірму братів Яхненків і Смирєнка, що існувала до 1880-х рр. Вони першими в Україні збудували парову цукроварню. Парові заводи порівняно з «вогневими» забезпечували вищу продуктивність праці, зменшували собівартість продукції.

На початку ХХ ст. графам Бобринським належало 5 цукрових підприємств у Київській губернії (Сміла, Балаклія на Черкащині, Грушківка, Капітанівка Чигиринського повіту). Найбільшими з них були два заводи у Смілі, на кожному з яких працювало понад 700 робітників. Крім того, Бобринські у Смілі отримували прибутки ще й від млина, на якому перемелювали в рік 300 тис. пудів пшениці⁷.

У господарствах Браницьких запроваджувалися передові технології землеробства. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєностях Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що у цих краях було рідкістю. Багатопільля особливо поширилося у Васильківському повіті, де «з 92 маєтків багатопільну сівозміну практикували в 31 маєтку⁸. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї.

У 1880-х рр. у Київській губернії помітною тенденцією розвитку тваринницької галузі стала поступова заміна волів на коней, яку активно підтримували господарства Браницьких. Зокрема, було засновано конезаводи в Узині, Шамраївці, Янишівці, Терезиному⁹. На графських тваринницьких фермах розводили й тонкорунних овець (маєтки у Васильківському, Таращанському, Канівському повітах).

Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, мали у власності 7 цукрових, 2 винокурних заводи та 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Так, М.Браницька володіла 4 цукровими заводами у селах Кожанка, Саливонки, Руда Васильківського повіту, Вербівка

⁴ Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России по данным, собранным акцизным ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. – Т.ХІ. – 1910. – 1 марта. – №3. – С.164.

⁵ Земледелие. – 1898. – №18. – С.280–281.

⁶ Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России... – С.160.

⁷ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Изд. 2-е. – Петроград, 1914.

⁸ Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква, 2010. – С.46.

⁹ Там само. – С.50.

Звенигородського повіту, 2 винокурно-ректифікаційними заводами у Трилісах Васильківського повіту, Софіївці Черкаського повіту та 5 паровими млинами у Білій Церкві, селах Фурси, Пугачовка, Щербаки, Трушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду)¹⁰. Не меншою підприємливістю відрізнявся і її онук – В.Браницький, котрий мав у власності 26 305 дес. землі. Головний прибуток отримував від культур для винокурних і цукрових заводів. У його маєтностях діяли винокурно-ректифікаційний завод (с. Розкішне), млини (м. Ставище), кінний завод (с. Янишівка)¹¹.

Відомими підприємцями краю були й землевласники графи Потоцькі, особливо Й.Потоцький, який наприкінці XIX ст. став одним із найбільших цукрових магнатів. Йому належали цукроварні у Клембівці, Шепетівці, Кременці, Корці на Волині, Сатанові, Сутківцях на Поділлі, у Бужанці та Вільховці на Київщині¹². Найбільшим із цих підприємств був Шепетівський цукрозавод: тут працювало 1353 робітники, які виробляли продукції на 1 млн 226 тис. руб. Цукровиробництво було, безумовно, головним у підприємницькій діяльності Й.Потоцького. Однак він також спрямовував свою увагу й на інші галузі. Так, у його власності були Смагдиревський скляний і Клембівський піщаний заводи¹³. Родина Потоцьких виділялась і серед власників млинів. Лише Й.Потоцькому належало 37 борошномельних підприємств, річний прибуток яких становив 48,7 тис. руб.¹⁴

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки. Маєтності братів Миколи та Федора відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства вони отримували значні прибутки. Із 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12 034 руб., Мартинівського – 32 648 руб., Глушецького – 33 852 руб.¹⁵ Про ефективне та дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що крім землеробства вони розвивали і тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи виробництва пропадали, то в Терещенків жом і патока використовувалися для відгодівлі худоби. Крім того, тваринництво забезпечувало достатню кількість гною для підживлення полів. У маєтках щорічно відгодовували близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Від продажу худоби Терещенки отримували понад 200 тис. руб. прибутку щорічно¹⁶.

¹⁰ Фабрично-заводские предприятия Российской империи: Обработка питательных продуктов. – №789–792 (Д), 1584, 4424, 4426, 4432, 7671, 7682, 7696, 7706, 7710, 7730 (Д).

¹¹ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). – Гайсин, 1909. – С.165–166.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.575. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90–92.

¹³ Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – С.640.

¹⁴ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.146. – Оп.1. – Спр.4796. – Арк.41–42.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.830. – Спр.834. – Арк.5–9; Спр.445. – Арк.2, 7.

¹⁶ Описание имений наследников Ф.А.Терещенко. – К., 1900. – С.10.

Станом на 1913 р. потужними виробниками цукру були 5 заводів, що належали Терещенкам. Так, Андрушівський Волинської та Андрушківський – Київської губерній у рік давали майже 1 млн пудів цукру. О.Терещенку належали винокурні заводи в Андрушівці на Волині й у Мельниках на Київщині. Андрушівське винокурно-ректифікаційне підприємство було найбільшим у краї, тут працювало 55 робітників, функціонувало 14 парових двигунів загальною потужністю 180 кінських сил. Активну підприємницьку діяльність вів і Ф.Терещенко. У Червоному Волинської губернії він мав цукровий і винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Крім того, він був членом правління потужного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і співвласником ще 3 цукрових і 1 лісопильного підприємств¹⁷.

Кваліфіковано господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю – Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків також поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Є.Сангушку належали землі на Волині та Київщині. У його фільварках із кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробітку ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню машин та вдосконалених знарядь праці. Господарства Є.Сангушка стали основними постачальниками товарного збіжжя на внутрішні та зовнішні ринки. Також князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів¹⁸. Був власником 3 суконних фабрик і 1 фарфорового заводу. Вагомим внеском Є.Сангушка в розвиток ринкових відносин стало створення його коштом перших не тільки в Україні, але й у Російській імперії кредитних кас у Славуті та Білгородці для допомоги в розвитку дрібної промисловості.

Умілим підприємцем був і Р.Сангушко, який володів 65 212 дес. землі, великими плантаціями цукрових буряків, Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами, а також містечком Славута з його промисловими підприємствами (суконні фабрики, винокурні). Він заснував 4 паперові фабрики, чия продукція (папір, картон) була широковідомою на ринку¹⁹. Р.Сангушкові належали також винокурні заводи в Білгородці, селах Михля, Цвітоха Заславського повіту, млини у Заславлі, Славуті, Михному, 45 торговельних закладів²⁰.

Слід згадати одного з організаторів цукрової промисловості на Поділлі – Е.Маньковського. У 1866 р. у Борівцях він збудував першу цукроварню. У цій самій садибі створив кінний завод і розвивав тонкорунне вівчарство. Із 1860 р. входив до комітету з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, який організовував Сільськогосподарське товариство західних губерній і Земське кредитне товариство. Брав участь у з'їзді поміщиків Подільської

¹⁷ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №3952, 4083, 4402, 7726, 7634, 7639, 7657 (Д).

¹⁸ *Балинець Л.* Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини // Болохівщина: земля і люди: Мат. Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Велика Волинь». – Т.20. – Хмельницький; Любар, 2000. – С.228.

¹⁹ Там само. – С.230; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии... – С.75.

²⁰ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №329–331 (Д), 3966, 4029, 4082 (Д); *Кругляк Б.А.* Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90 рр. XX ст. // Архіви України. – 1971. – №5. – С.88–91.

губернії 1896 р., на якому було засновано Подільське товариство сільського господарства, із 1892 р. входив до його ради²¹.

Передові методи господарювання запроваджували у своїх володіннях батько та син Юзеф і Францішек Ярошинські. Ю.Ярошинський скуповував нові маєтки й став одним із найбільших землевласників краю, успішним підприємцем. Зокрема, 1862 р. у Бабині збудував гуральню та цукроварню. Перевіз усе обладнання з Селищанської цукроварні у Гнівань, де 1874 р. виникло пайове товариство. У Брацлавському повіті був попечителем запасних маґазинів (1851–1856 рр.) і мировим посередником (від 1861 р.).

Ф.Ярошинський, успадкувавши свою долю (2209 дес. у Вінницькому повіті), 1909 р. придбав ще й невеликий маєток (76 дес.) у с. Марківці на Брацлавщині. У Вінниці в 1911–1912 рр. скупив кілька ділянок, де збудував механічну фабрику взуття «Яструб». Для ефективного ведення господарства імпортував техніку, худобу та племінних коней. Володів ґранітним кар'єром у Гнівані. Входив до складу Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату, а коли вона виокремилася як Вінницький сільськогосподарський синдикат – став його віце-головою²².

Серед відомих підприємців був К.Шленкер – фабрикант, який народився 1839 р. у Варшаві. У 1876 р. він заснував шкіряну фабрику в Бердичеві, яка стала потужним підприємством. На початку ХХ ст. тут працювало 600 робітників, а обсяг річного виробництва становив 3 млн руб. К.Шленкер був одним із великих землевласників Волині, у 1880 р. купив Новозаводський маєток на Житомирщині. Після його смерті в 1900 р. маєток успадкував син. Продовжуючи справу батька, він відкрив у Новому Заводі лісопильний, цегельний заводи та інші виробництва²³. Створення робочих місць у поліській глибині з малородючими ґрунтами мало особливе значення для місцевого населення.

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність у маєтках північної частини Київської губернії зі здебільшого піщаними ґрунтами. Відтак підприємливі власники земель у Київському повіті – Й.Шембек (Бородянське), П.Кухта (Казаровичі), О.Ких (Наливайківка), Д.Каменський (Маковище), О.Савицький (Мотижин), І.Хижняков (Червона Слобода), О.Мольська (Грузьке) та Радомисьському повіті – О.Синельников (Брусилів), О.Шибиневич (Козаки), Ю.Пожидаєва (Потоки), В.Шперлінг (Красятичі), брати Б. і В. Рикки (Русаки), Е.Маєр (Горностайпіль) – у цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання вважали вирощування картоплі та винокуріння²⁴. Гуральництво давало найбільший прибуток, становлячи собою порівняно простий і практичний спосіб переробки важкотранспортабельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, у продукцію більш транспортабельну та цінну.

²¹ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біограф. словник. – Вінниця, 2007. – С.392.

²² Там само. – С.890–894.

²³ ДАЖО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.1218. – Арк.4; Ф.32. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.52.

²⁴ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып.1. – К., 1912. – С.64–65.

Інтенсивністю господарювання відзначалося хазяйство поміщиків братів Горватів у містечку Хабному Радомисльського повіту Київської губернії, яке базувалося на розвитку різних галузей сільського господарства – вирощуванні зернових культур, розведенні продуктивних порід великої рогатої худоби, хмелярстві, виробництві молока, а також винокурінні²⁵.

Багатогранною була діяльність відомого подільського промисловця і громадського діяча – К. Бущинського, який перетворив Немерчанський маєток на високопродуктивне господарство. У 1886 р. він створив у Немерчому разом із М. Лонжинським одне з перших на Поділлі селекційно-насінневих господарств. У той час місцеві господарі або купували насіння за кордоном (хоча іноземні сорти, виведені в інших умовах, не завжди відповідали місцевим умовам), або ж виробляли при цукрових заводах, що часто було незручно та збитково. Протягом 30 років існування немерчанське насіннєве господарство значно розширило свою діяльність і на початку ХХ ст. було одним із найбільших у Російській імперії. Насіннєві плантації розташовувались у Могилівському повіті Подільської губернії – у Немерчому, Струсовому та кількох орендованих маєтках. Також у власності фірми «Бущинський і Лонжинський» були поля на Київщині, Курщині, Харківщині. Здобуваючи щораз ширші ринки збуту (Росія, Північна Америка, Італія, Австро-Угорщина, Франція, Румунія, Болгарія, Сербія та ін.), вона успішно конкурувала за кордоном²⁶.

Маєток у Мощеному (1994 дес. землі, із них 1842 орної) Гайсинського повіту Подільської губернії належав Б. Ханенкові. Починаючи з 1886 р., власним коштом він перетворив його на прибуткове господарство²⁷. До 1895 р. тут практикували дев'ятипільну сівозміну; а пізніше, коли було придбано ще 370 дес., – дванадцятипільну на площі 1672 дес.²⁸ Цінним був досвід ведення Б. Ханенком городнього насіннєвого господарства на порівняно великій площі 60 дес., зосередженого головним чином у Київській губернії. Про те, що ця справа йшла вдало, свідчить факт чотириразового нагородження золотими медалями на всеросійських виставках²⁹.

Цікава історія містечка Стара Прилука Бердичівського повіту Київської губернії, яке ще у XVIII ст. було центром володінь графів Боженських. На початку 1830-х рр. земельну власність тут придбав В. Здзеховський, котрий господарював по-старому. Справи змінилися після того, як на початку 1850-х рр. маєток перейшов у спадщину його синові – Ц. Здзеховському, який постійно дбав про нові технології, збільшив поголів'я худоби, що позитивно вплинуло на підвищення родючості полів. За благоустроєм і виробничими потужностями господарство стало провідним в окрузі, характеризувалося стабільно високою врожайністю. У середині 1880-х рр. власник помер, залишивши своєму єдиному синові Чеславу багатий маєток і значні капітали. При молодому власникові Ч. Здзеховському заведені раніше порядки зберігалися, і навіть, коли у 1890 р. він змушений був продати його, господарство опинилося в надійних

²⁵ Там же. – С.64.

²⁶ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. – С.72–73.

²⁷ Киевлянин. – 1892. – 19 февраля. – №50; Земледелие. – 1898. – №17. – С.259–260.

²⁸ Земледелие. – 1898. – №18. – С.279.

²⁹ Там же. – №19. – С.297–298.

руках нових господарів та орендаторів – С.Мерінга і К.Блажковського, котрі продовжили справу своїх попередників³⁰.

Уміло господарював О.Русанівський у маєтку, що складався з двох економій – Гришевки (895 дес.) і Будки (1049 дес.) Вінницького повіту Подільської губернії³¹. У той час, як інші втрачали прибутки й банкрутували, він, докладаючи свій досвід і працю, переніс кризу майже без втрат. У маєтку також працювали млин, цегельня та винокурня³².

Помітну роль в економічному житті Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. брало російське дворянство, у тому числі іноземного походження. У переважній більшості його представники володіли землею, а найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна. Так, Демидови Сан-Донато мали борошномельні й цукрові заводи в Київській губернії. Князь П.Демидов Сан-Донато певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі. На початку XX ст. власниця Ільїнецького маєтку (Липовецький повіт) княгиня К.Демидова Сан-Донато головний прибуток отримувала від вирощування пшениці, цукрових буряків і насінництва. У землеробстві практикувалася п'ятипільна сівозміна. Поряд із цим у маєтку працювали 1 цукровий завод і 2 млини³³.

На Волині активну підприємницьку діяльність вели графські родини Броель-Плятерів і вихідці з польської Померанії Гуттен-Чапські. Станом на 1913 р. брати Ігнат, Антон і Віктор Броель-Плятери мали у власності 29 624 дес. землі в Домбровиці Рівненського повіту. У маєтку на хуторі Воробин працювали винокурний і лісопильний заводи. Графи Станіслав і Микола Чапські у Мирополі Новоград-Волинського повіту (5788 дес.) поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою. Тут працювали гуральня та млин³⁴.

Сталі прибутки отримували представники родини Єнні, які мали у власності земельні угіддя та промислові підприємства. Зокрема, господарство Ф.Єнні (2025 дес.) було розташоване на землях сіл Кам'яногірка й Копіївка Липовецького повіту Київської губернії. Головний прибуток Ф.Єнні отримував від цукрових буряків, цукрового насінництва та озимої пшениці. Практикувалися восьми- та десятипільні сівозміни. Із галузей тваринництва розвинутим було свилярство. У господарстві утримували 300–400 свиней (щорічна реалізація на ринку від 100–450 голів давала прибуток до 3000 руб.). У маєтку функціонували цукровий і цегельний заводи³⁵.

За відомостями 1913 р., Ф.Ф., Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кальницького цукрового заводу Київської губернії і, відповідно, членами правління товариства. Г.Г.Єнні був головою правління Янушпільського цукрового заводу Волинської губернії; співвласником і членом правління товариства

³⁰ Земледелие. – 1898. – №16. – С.244.

³¹ Там же. – №11. – С.165.

³² Там же. – №12. – С.181.

³³ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края... – С.77.

³⁴ Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии... – 270 с.; Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. // Сведения о фабриках, заводах и мельницах 1913 г. – Житомир, 1915.

³⁵ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края... – С.69.

Хреновецького й Венедичанського цукрових заводів Подільської губернії. Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кам'яногірського цукрового заводу та членами правління товариства «Соб». Крім того, Ф.Г. і Г.Г. Єнні орендували Пивецьку і Пієвську цукроварні в Канівському повіті Київської губернії – у товариства Романівських цукрових заводів³⁶.

Успішним підприємцем зарекомендував себе барон А.Маас – власник Деречинського маєтку в Ямпільському повіті на Поділлі. Його багатогалузеве і зразкове в технічному плані господарство з насіннєвим виробництвом, дослідним полем, сільськогосподарською хімічною лабораторією, племінним скотарством було пов'язане з власним цукровим заводом³⁷.

За інтенсивністю господарювання в північній частині Київської губернії слід згадати маєток М.Дурасова (попередній власник – М.К. фон Мекк) Копилов, де займалися головним чином високопродуктивним молочним господарством. Молоко тут переробляли на масло й казеїн, які збували в Києві. Поголів'я корів доходило до 700. Побічні продукти молочного виробництва згодовувалися свиням, число яких досягало 300³⁸.

Значні обсяги сільськогосподарської продукції виробляли на ринок і господарства заможних селян. Розвитку підприємливості, підвищенню прибутковості сприяло одержання у процесі здійснення столипінської аграрної реформи права на зведення земель в єдине ціле – відруб, а також на земельний наділ під заснування хутірського господарства. Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало багатосмужжя, черезсмужжя і сервітути, які створювали труднощі у землекористуванні. Столипінська реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян, мала позитивні наслідки.

Так, у звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії Волинської губернії за 1908 р. відзначалося, що з 55 обстежених хуторів 15 хутірських і відрубних господарств «достатньо стійкі», за розмірами земельної площі не відрізнялися від середнього селянського володіння і мали від 7 до 15 дес. орної землі. У цих господарствах впроваджено поліпшену сівозміну з багаторічними бобовими травами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводиться сільськогосподарськими машинами. Використовувався він для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки реалізуються у середньому на суму 100–700 руб. Ішлося про хутірські господарства Й.Студеного, В.Новака біля с. Молодаво, Ф.Бача, Й.Бачовського біля с. Жорнова, С.Горбового (хутір Марковщина), В.Воляника (хутір Діброва), а також відрубні господарства Й.Кудрни (с. Боцанівка), І.Михаловського та І.Коларжа (с. Ульбарів), К.Лоукотки та В.Берана (с. Озирко), А.Вотава (с. Спасів), А.Гаврилюка й А.Морозова (с. Пащина)³⁹.

³⁶ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №7642, 7676, 7697–7698, 7797, 7839 (Д).

³⁷ Отчёт о работах комиссии по описанию имений, учреждённой при Киевском обществе с/х // Киевлянин. – 1892. – 19 февраля. – №50.

³⁸ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – С.34; Киевлянин. – 1892. – 19 февраля. – №50.

³⁹ ДАЖО. – Ф.226. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.319–343.

Проте індивідуальне ведення господарства в той час мало і свої негативи: нестача коштів для придбання техніки, насіння, відсутність у належному обсязі об'єктів соціальної інфраструктури (доріг, навчальних, лікувальних, торгівельних і побутових закладів), виснажлива праця членів родини господаря. Типовим у цьому плані було господарство Я.Бродецького – ферма Леонівна біля с. Улашанівка Острозького повіту Волинської губернії. Із вирощеного врожаю хазяїн продавав щорічно продукції на суму 1024 руб. та худоби – на суму 1474 руб. Чистий прибуток становив 1162 руб. Як зазначав у своєму обстеженні С.Дзянотт де Кастелятті, прибутковість господарства могла бути більшою. Причина полягала в тому, що землеробство велося за трипільною системою, не було достатньої кількості кормів, лише незначна частина полів підживлювалася гноєм. Робився висновок про «велику працездатність господаря і його сім'ї, яка важко працювала, але до числа підприємливих людей господаря віднести не можна»⁴⁰.

Прибутковою галуззю в досліджуваних губерніях, особливо на Волині, стало вирощування й переробка хмелю. Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії місцеві чехи вирощували 70% усього хмелю Російської імперії. Кращі плантації були у чеських поселеннях Глинську, Квасиліві (Рівненський повіт), Княгинині, Милуші й Теремнові (Луцький повіт), Волковиях, Рогізному, Мирогощі, Семидубах, Малині та Підгайцях (Дубенський повіт)⁴¹. Із середини XIX ст. тривав процес заснування пивзаводів у Новограді-Волинську, Рівному, Горошках (нині Володарськ-Волинський), Мирополі, Кодні та ін. Зокрема, 1878 р. броварню у Житомирі відкрили Й.Махачек і Т.Богдан Янса. У 1903 р. у с. Крошня Чеська (нині в межах Житомира) І.Альбрехт заснував пивоварний завод «Волинь», продукція якого була удостоєна високих нагород на російських і зарубіжних виставках.

Отримання прибутку виробником тієї чи іншої продукції залежало від багатьох факторів. Одним із головних була наявність ринків збуту і їх місцезнаходження (чим ближче – тим вигідніше). Зрозуміло, що важливими споживачами продуктів харчування були міста. На початку XX ст. в околицях Києва функціонувало 5 великих молочних господарств. Середніх було також не більше 5, із них найкращі – Сингаївського на хуторі Бузівка та Бакуновського у Броварах. Надійними постачальниками молока для Києва були селянські господарства Київської й Чернігівської губерній, з яких щодня на київські ринки надходило молоко, вершки, м'який сир і масло⁴².

Промислові підприємства знаходилися переважно у сільській місцевості й переробляли продукцію землеробства, тваринництва, деревину та корисні копалини. Про результати господарювання сільських підприємців у Київській, Подільській і Волинській губерніях свідчить зростання обсягів промислового виробництва – переважно за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності (див. табл.).

⁴⁰ ДАЖО. – Ф.226. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.689 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.8.

⁴² Києвлянин. – 1902. – 11 ноября. – №312.

Динаміка зростання виробництва у цукровій, борошномельній та винокурній промисловості Правобережжя (руб.)⁴³

Губернія	Цукрова промисловість		Борошномельна промисловість		Винокурна промисловість	
	1861 р.	1911 р.	1861 р.	1911 р.	1861 р.	1911 р.
Київська	12 355 501	176 939 625	86 949	22 517 000	2 036 983	24 779 759
Подільська	910 882	85 860 352	–	6 937 659	1 855 286	6 262 775
Волинська	1 277 321	12 272 000	–	23 013 864	1 263 139	6 358 414
Разом	14 543 704	275 071 977	86 949	52 468 523	5 155 408	37 400 948

Продукція цукрової, винокурної та борошномельної галузей становила найбільшу частку у загальному обсязі промислового виробництва губерній краю (78,2%, або 19 786 061 руб. у 1861 р., 81,6%, або 164 539 774 руб. у 1901 р. і 93,2%, або 364 941 448 руб. у 1911 р.). Так, на Київщині 1911 р. у цих галузях було вироблено продукції на суму 224 236 384 руб., що становило 96,3% загального обсягу промислового виробництва губернії; на Поділлі відповідно – на суму 99 060 786 руб., тобто 93,9% загального обсягу; на Волині – 41 644 278 руб., або 78,3%⁴⁴.

Більше половини у структурі фабрично-заводського виробництва краю займало виробництво цукру: у 1861 р. – 57,5%, у 1871 р. – 66,2%, у 1901 р. – 60,9%, у 1911 р. – 70,3%⁴⁵. У цукровій промисловості обсяг виробленої продукції зріс з 14 543 704 руб. у 1861 р. до 275 071 977 руб. у 1911 р., або майже в 19 разів. Південно-Західний край став головним цукробуряковим регіоном Російської імперії. Становлення його як центру цукрового виробництва перебувало у зв'язку з розвитком торгового землеробства на базі бурякосіяння. У губерніях краю зосереджувалася найбільша кількість цукрових заводів, і вони були найпотужнішими порівняно з підприємствами інших галузей промисловості краю. Перше місце за обсягами виробництва цукру в Україні займала Київщина.

Із середини 1860-х рр. у цукровій промисловості почали виникати пайові товариства. Так, у 1913–1914 рр. зі 148 цукрових заводів, які працювали в губерніях Південно-Західного краю, власниками 93 (майже 70%) були товариства⁴⁶. Створення об'єднань підприємців – пайових товариств пояснюється тим, що для розвитку потужностей (будівництво, технічне оснащення)

⁴³ Складено за: 1) Київська губернія: 1861 р.: Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1281 – Оп.6. – Д.28; 1911 р.: Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г. – К., 1912. – С.60–62; 2) Подільська губернія: 1861 р.: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.16; 1911 р.: Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – С.37–53; 3) Волинська губернія: 1861 р.: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.6; 1911 р.: Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912.

⁴⁴ Підрах. за даними табл.

⁴⁵ Підрах. за: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.16, 28, 61; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.375. – Арк.6, 63, 166, 168; Обзор Киевской губернии за 1901 г.; Обзор Подольской губернии за 1901 г.; Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г.; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Волынской губернии за 1911 г.

⁴⁶ Підрах. за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №7626–7642 (Д), 7656–7734 (Д), 7792–7844 (Д).

необхідні були чималі кошти, що не завжди під силу окремому власникові. Крім того, такі об'єднання були стійкішими в конкурентній боротьбі. Значні прибутки отримували підприємці, яким удалося створити потужні механізовані заклади, запровадивши прогресивну як для того часу технологію виробництва. Більшість із них перебувала в Київській губернії⁴⁷.

Уміння постійно шукати економічну вигоду було характерним для товариств, у чийй власності перебувало декілька цукрових заводів. Так, Тульсько-Черкаське товариство цукрових заводів (Черкаський завод Київської, Тульський – Тульської, Михайлівський і Воронежський – Чернігівської губерній та Боровська лісопильня Могилівської губернії) було найбільшим виробником цукру не тільки в Південно-Західному краї. Зокрема, на Черкаському рафінадному заводі річне виробництво складало 8 660 716 руб. – це майже стільки, скільки виробляли 13 цукрових заводів Волинської губернії в 1895 р. На заводі у три зміни працювало 2800 робітників. Підприємство було обладнане 6 паровими, 25 електричними двигунами загальною потужністю 700 кінських сил. Прибутковому веденню виробництва сприяла злагоджена робота підприємців. До складу правління товариства, яке знаходилося в Києві, входили голова – Б.Ханенко, члени – Н. і Ф. Терещенки, В.Ханенко, М.Шестаков. Воно мало склади готової продукції в Москві, Орлі, Самарі, Томську, Владивостоку.

Великими обсягами виробництва відзначалося Товариство Корюківських цукрових заводів (Лебединський – у Київській, Корюківський і Орловсько-Спаський – у Чернігівській, Заливанщинський – у Подільській губерніях). Зокрема, на Лебединському цукрозаводі працювало 1325 робітників, які виробляли 2 млн пуд. рафінаду в рік. Олександрівському товариству цукрових заводів належали Матусовський і Райгородський – у Київській, Новоселецький – у Волинській, Старинський – у Полтавській, Одеський – у Херсонській губерніях. Крім того, товариство орендувало Заливанщинський цукрозавод Подільської губернії. До складу правлінь обох товариств входили С.Рафалович, А.Френкель, А.Покотилів, А.Гольденберг, А.Добрий.

Потужним виробником став Київський цукрово-рафінадний завод, власником якого було товариство, до складу правління котрого входили Р.Раузер, П.Скорделі, Р.Столенверк, В.Васильєв, І.Каленський. Тут працювало 1300 робітників, а обсяг річного виробництва становив 11 млн 435 тис. руб. Товариство Григорівського цукрового заводу (с. Григорівка Київського повіту) теж отримувало великі прибутки. На підприємстві працювало 1513 робітників, а його склади були в Києві, Кременчуці, Катеринославі, Ашхабаді, Баку, Катеринбурзі, Самарі, Саратові.

У Подільській губернії підприємницький хист, уміння отримувати прибутки проявляли товариства Хреновецького і Вендичанського, Тростянецького, Могилянського цукрових заводів, яким належало по два підприємства. Великі капітали у цукровиробництві отримували також товариства цукрових заводів: Ялтушківського (Ялтушків Могилівського повіту), Гніванського

⁴⁷ Підрах. за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №7637, 7667, 7681, 7684, 7689, 7703, 7729, 7797, 7802, 7804, 7813, 7814, 7821, 7836, 7844 (Д); Памятная книжка Вольнской губернии на 1915 г. – С.258–314.

(Гнівань Вінницького повіту), Городоцького (Городок Кам'янецького повіту), Корделівського (Корделівка Вінницького повіту), Могилянського і Красносілківського (с. Могильно, м. Сальково, с. Красносілка Гайсинського повіту). Найбільшим серед них був Ялтушківський цукровий завод, на якому працювало 1000 робітників, а в рік вироблялося 500 тис. пуд. цукру-піску й 1 млн пуд. рафінаду. До складу правління, яке знаходилося в Києві, входили М.Зайцев, Л.Френкель, А.Бродський. Основний капітал становив 1 млн 400 тис. руб.

Простежимо історію та складові отримання прибутку Корделівського цукрового заводу, заснованого в 1840 р. одним із перших на Поділлі⁴⁸. У 1890-х рр. виникло Товариство цукровиків «Корделівка», яке перебувало у значній економічній залежності від іноземців, майже третиною паїв володів німецький підданий В.Рау. Власники заводу збільшували плантації цукрових буряків, удосконалювали процес виробництва, що сприяло зростанню прибутків⁴⁹. Лише за один рік, із 1 березня 1904 по 1 березня 1905 рр., підприємці одержали 199,7 тис. руб. прибутку, з яких 60 тис. руб. дісталось В.Рау. На величину прибутків впливало зниження заробітної плати, високі штрафи та використання дешевої сировини. На заводі не дбали про техніку безпеки, про що свідчать довгі списки у книзі потерпілих унаслідок нещасних випадків.

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих промисловців цукрової галузі краю було те, що вони брали участь у роботі правлінь кількох товариств із метою отримання великих прибутків. Зокрема, М.Зайцев був членом правлінь товариств цукрозаводів Григорівського у Київській, Вище-Олчедаївського, Барського, Калинівського, Ялтушківського – у Подільській губерніях; Б.Зайцев – Барського й Калинівського на Поділлі; Л.Френкель – Джушинського, Вище-Олчедаївського, Калинівського, Ялтушківського – у Подільській губернії; А.Френкель – Корюківського, Олександрівського, Степанецького – на Київщині; К.Ярошинський – Гніваньського, Корделівського, Чарноминського – у Подільській; М.Гальперін – Ходорківського, Бугаївського, Скомороського – у Київській губерніях.

У пореформений період важливе місце в економіці досліджуваних губерній займала винокурна промисловість, яка також характеризувалася зростанням обсягів виробництва продукції – з 5 155 408 руб. у 1861 р. до 37 400 948 руб. у 1911 р. (у понад 7 разів). На відміну від цукрової галузі в гуральництві було багато дрібних підприємств із низьким рівнем технічного оснащення. Так, у Проскурівському повіті Подільської губернії в 1912 р. працювали малі винокурні заводи (5–7 робітників), котрі належали поміщикам Б.Билинському (с. Дзеленчи), Н.Кивецькому (с. Коритне), Ютке (с. Юлимівка), Радловському (с. Райківці), Орловському (с. Стара Соколівка)⁵⁰.

У винокурній галузі прибуткові підприємства (з числом робітників 20–45) створили: у Київській губернії – К.Балашова (с. Байбузи Черкаського повіту),

⁴⁸ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.241. – Оп.1. – Спр.487. – Арк.4–5.

⁴⁹ Державний архів Вінницької області. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.211.

⁵⁰ ЦДАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1565. – Арк.2.

Л.Куценогий і М.Шпільберг (м. Іваньки Уманського повіту), Ф.Росцишевський (с. Косарі Чигиринського повіту), С.Мерінг (с. Овечаче Бердичівського повіту); у Подільській губернії – княгиня М.Щербатова (м. Немирів Брацлавського повіту), А.Алтман (м. Ладижин Гайсинського повіту), князь О.Орлов (м. Чечельник Ольгопільського повіту), К.Раллі (м. Браїлів Вінницького повіту), М.Тарутін (м. Вінниця)⁵¹.

Вирощування зернових, необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою галуззю для підприємців. За період із 1861 по 1911 рр. обсяг виробництва у борошномельно-круп'яній промисловості значно зріс – з 186 тис. 949 руб. у 1861 р. до 53 млн 551 тис. руб. у 1911 р.⁵² Тут у ще більшій мірі дрібне виробництво існувало поряд із великим.

За обсягами товарного виробництва виділялися вдосконалені потужні парові млини в Києві. Найбільшим серед них було підприємство Акціонерного товариства, до складу правління котрого входили Л. Та А. Бродські, А.Гольденберг, а основний капітал становив 2,5 млн руб. Тут працювало 150 робітників, річне виробництво складало 4 млн руб., перемол – 3 млн пуд. Млин Акціонерного товариства Я.Кельбера і синів та млин О.Сергеева щорічно виробляли продукції на суму 2 млн руб. кожен, перемелюючи по 1,5–2 млн пудів пшениці та жита. По 600–800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губернії – Н.Головчинер (с. Турбове Бердичівського повіту), К.Красномовид (хут. Красномовид Бердичівського повіту); у Подільській губернії – С.Авербуха (с. Сокоlecь Брацлавського повіту); на Волині – Н.Оржевської (м. Нова Чорторія Новоград-Волинського повіту), П.Гутовського (с. Радовичі Володимир-Волинського повіту)⁵³.

Про активізацію підприємницької діяльності свідчив розмах промислового будівництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, у матеріалах Подільського губернського правління за 1902 р. ішлося про закладання винокурних заводів С.Кузьминського у с. Згорки, Б.Глембоцького в с. Іванківцях (Літинський повіт), М.Ролієвської у с. Янківці, про будівництво суконних фабрик І.Закаве та Г.Клюке в Дунаївцях Ушицького повіту, Порай-Кашиця у с. Свинна Летичівського повіту, шкіряних заводів А.Ковича в Барі, С.Барави у Вінниці, миловарних підприємств Б.Боцмана у Старій Ушиці та М.Харцмана у Проскурові⁵⁴.

Таким чином, підприємництво в аграрному секторі Правобережжя набувало дедалі більшого поширення, стаючи важливим чинником прискорення економічного розвитку. Найбільш прибутковим було вирощування зернових

⁵¹ Романюк Н.Й. Підприємницька діяльність у промисловій сфері губерній Південно-Західного краю // Історія в контексті історизму: Мат. наук. конф., Київ, 17 вересня 2009 р. – К., 2009. – С.37.

⁵² Підрах. за: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.16, 28; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Вольнской губернии за 1911 г.

⁵³ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №255, 268, 810, 840–841, 846, 890, 1574 (Д).

⁵⁴ ДАХмО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.6105–6108, 6111–6114, 6116–6118, 6121, 6124.

культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю, цукрова, борошномельна, винокурна галузі промисловості. Локомотивом інтенсифікації виробництва виступали підприємці-аграрії – переважно поміщики, купці, заможні селяни. Основою економічного розвитку було велике землеволодіння підприємливих поміщиків, які опанували ефективний метод господарювання – поєднання сільськогосподарського та промислового виробництв. Значну частину аграрної продукції давали на ринок і селянські господарства, підвищуючи врожайність у рослинництві та продуктивність тваринництва, опановуючи «премудрості» конкурентної боротьби й уміння отримувати прибуток. Позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі й підприємницької діяльності інтеграція у систему економічних відносин губерній Правобережжя поляків, євреїв, німців, чехів.

The author analyses the agricultural entrepreneurship development during the period of modernization 1861–1914 (the archival and scientific materials of Kyiv, Podillia and Volyn' provinces). Special attention is paid to the role of rural entrepreneurs of the provinces under study in the development of farming, animal husbandry and processing industry.

Keywords: agriculture, modernization, entrepreneurship, profit.

